

УДК 37(092)(477)+378(477.46)

Н. С. ПОБІРЧЕНКО

м. Умань

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТЯ ЛЮДЯНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу поглядів В. О. Сухомлинського на проблему виховання високоморальної, духовно багаті особистості, формування у дитини любові й поваги до оточуючого суспільства та досвіду виховання толерантного ставлення до людей з особливими потребами Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Розкрито мету, зміст та методи діяльності Студентської соціально-психологічної служби як структурного підрозділу університету. Охарактеризовано зміст діяльності новоствореного Центру соціальної та освітньої інтеграції осіб з особливими потребами. Обґрунтовано доцільність, необхідність та ефективність діяльності двох зазначених структурних підрозділів у процесі формування толерантності.

Ключові слова: толерантність, гуманізм, людяність В. О. Сухомлинський, Студентська соціально-психологічна служба, Центр соціальної та освітньої інтеграції осіб з особливими потребами.

Сьогодні немає необхідності доводити, що питання формування толерантності як якості особистості, реалізація принципів загальнолюдської моралі та підготовки підростаючого покоління до життя в умовах полікультурного простору стало одним із пріоритетних напрямів удосконалення навчально-виховного процесу. Але потрібно усвідомлювати, що це не просто чергова модна тенденція, а важливий крок до гуманізації людських взаємовідносин, без якого неможливо побудувати демократичне суспільство. Розглядаючи проблему терпимості, ми повинні визнати, що вона є подією світового значення, розквіту якого прагне увесь цивілізований світ. Підтвердженням цього факту є підписана у листопаді 1995 року 185 державами-членами ЮНЕСКО, у тому числі й Україною, «Декларація принципів толерантності». Документом проголошено обов'язок країн-членів розвивати та забезпечувати повагу прав людини та основних свобод для всіх без винятку незалежно від їхньої раси, статі, мови, національної приналежності, релігії або стану здоров'я, і боротися з проявами нетерпимості [1].

У пошуку шляхів вирішення поставлених завдань варто звернутися до безцінного досвіду накопиченого у цій галузі видатними вченими, теоретиками та практиками педагогічної науки, серед яких чільне місце належить Василю Олександровичу Сухомлинському. Він один із тих педагогів, який усупереч тогочасній орієнтації школи суто на успіш-

ність учнів, наголосив на першочерговості виховання та другорядності навчання. Для В. О. Сухомлинського, духовний світ маленької дитини – це той фундамент, на який можна опертися у процесі формування таких загальнолюдських якостей, як моральність, чесність, гідність та ін. Педагог сприймав учня насамперед як особистість з багатогранними інтересами, запитаними, прагненнями, як маленьку людину, яка живе своїм надзвичайно складним та інтенсивним життям. Кожна дитина – це цілий і неповторний світ, тому «своєчасно знайти, виховати й розвинути задатки здібностей у своїх вихованців, своєчасно розпізнати в кожному його покликання» [6, 123] – це стало найголовнішим завданням для педагога у професійній діяльності. Вчитель, вихователь, наставник, на думку В. О. Сухомлинського, повинні усіма можливими способами сприяти тому, щоб допомогти становленню фізично здорової, духовно багаті і чуйної, розумної й освіченої, доброї і працьовитої, чесною і скромною – всебічно розвинутої особистості в усіх її соціальних іпостасях.

Педагогічна система В. О. Сухомлинського органічно поєднує у собі ті гуманістичні, педагогічні тенденції, які були започатковані в надрах античної філософії: свобода прояву індивідуальності дитини, відмова від примусу і покарань, цілковита взаємодія наставника та вихованця, зв'язок навчання з природними задатками учня та ін. У своїй педагогічній практиці він взяв за правило переко-

нання у тому, що лише людяністю, любов'ю та ласкою можна виховати справжню людину і лише такими методами В. О. Сухомлинський бачив можливим розвинути у кожній дитині чуйність душі, милосердя, любов до навколишнього світу, до людей, які її оточують.

Важливого значення у процесі виховання високоморальної особистості директор Павлівської школи надавав розвитку емоційної сфери дитини, створенню позитивних емоційних взаємостосунків як між учнями, так і між учителем та колективом: «Багаторічний досвід дає підставу твердити, що виховання емоцій – це не окреме вузьке завдання, а сама суть усього процесу становлення морального обличчя людини» [4, 192]. Сприяли цьому душевні бесіди про навколишній світ та місце людини у ньому. Таким чином, у доступній для дітей формі подавалися найкращі зразки моральної поведінки, формувалися моральні погляди і переконання, виховувалася толерантність, почуття справедливості та власної гідності. Як зазначав В. О. Сухомлинський, «для виховання моральної культури дуже важливо, щоб людина і в особистих, і в колективних духовних взаєминах була пов'язана з іншими людьми узами добрих побажань. Нехай одночасно з першими кроками пізнання навколишнього світу вона переживає радісне хвилювання і тривогу в зв'язку з благополуччям або горем іншої людини. Нехай на власному досвіді переконається, що від того, як вона бачить іншу людину, як до неї ставиться, залежать мир і спокій її душі» [8, 192].

Наріжним каменем усієї педагогічної творчості В. О. Сухомлинського стала любов до дітей не як вияв сентиментальності, а як копітка праця, що вимагає повної самовіддачі. Тому в центр виховного процесу педагог ставив не цілі, не зміст, форми і методи цього процесу, а людину, якій необхідно допомогти відкрити саму себе й знайти своє місце в житті, розкрити всі свої здібності, відбутися, реалізуватися на користь іншим людям і самій собі.

У своїх багаточисленних працях В. О. Сухомлинський постійно наголошував на тому, що людина – це найбільша цінність. Уже в роки дитинства кожен вихованець повинен дорожити людьми, що оточують, кожен повинен володіти «...почуттям обов'язку, відповідальності за свою працю, поведінку, вчинки, від-

повідальності за долю суспільства, за благо людей, з якими особистість вступає у складні відносини в процесі праці, духовного життя» [3, 421]. А це можливо за умови, що у людини виховане почуття власної гідності, тоді вона з повагою поставиться і до іншої людини, і до колективу, і до суспільства. Тому до завдань виховання В. О. Сухомлинський зараховує формування у дитини потреби в іншій людині, не з примусу до життя серед інших чи зважаючи на інтереси колективу, а як особистісну потребу, поклик душі. У книзі «Серце віддаю дітям» педагог зазначає: «...якщо дитина не вміє бачити в очах іншої людини, що в неї на серці, – вона ніколи не стане справжньою людиною» [7, 89]. Опанувати науку людяності потрібно вже у наймолодшому віці. Для В. О. Сухомлинського виключно важливе значення має думка про необхідність виховання в учнів вміння співпереживати й співчувати товаришеві, здатність маленької дитини по очах і за рухами, по розмові бачити в оточуючих горе і радість, засмучення і тривогу, хвилювання і збентеження. Педагог був переконаний, якщо не проводити цієї роботи, людина може вирости бездушним чурбаном.

Крім поваги до інших, В. О. Сухомлинський не забував і про необхідність навчити дитину поважати себе. Почуття самоповаги, на думку вченого, спрямовує людину до доброго, утримує від неморальних вчинків. «Без поваги до самого себе немає моральної чистоти і духовного багатства особистості. Наш найважливіший педагогічний інструмент – вміння глибоко поважати людську особистість у кожному вихованцеві» [4, 309].

Досвід багаторічної роботи з учнями Павлівської школи дав змогу В. О. Сухомлинському сформулювати твердження: «Щоб людина стала поганою, не треба докладати особливих до того зусиль, але зробити людину хорошою – о, це потребує страшенно тяжкої праці! Зло починається з елементарного морального невігластва, з етичної неграмотності, з того, що людина на певному етапі свого розвитку не осягла азбуки людської культури і тому почала опускатися в болото дрімучого морального невігластва» [8, 231]. Тому бажання «утвердити в кожній людині доброту, сердечність, чуйність, готовність прийти іншому на допомогу, чутливість до всього живого і

красивого» – це стало для В. О. Сухомлинського істиною шкільного виховання, з якої починається школа. «Безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбність, а себелюбність – джерело жорстокості» [5, 149].

Непересічна педагогічна система В. О. Сухомлинського, яку без перебільшення можна назвати універсальною щодо широти охопленого кола питань, поєднує у собі кращі ідеї гуманістичного виховання. Спрямувавши виховний вплив на розвиток внутрішнього світу дитини, її духовності, поглиблюючи почуття взаємоповаги, дружби, любові, толерантного ставлення до людей, що оточують, він утвердив природну цінність особи, її право реалізувати свій потенціал, бути вільною, неординарною особистістю – суб'єктом творення власного життя. Різноманітна і багатоаспектна педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського поза вимірами часу, поза вимірами будь-якої педагогічної чи освітньої галузі. Науково-педагогічний доробок вченого може дати відповідь на будь-яке запитання сьогоденної науки і практики, а сам педагог уже давно став крифеем для сотень тисяч вчителів, теоретиків і практиків педагогічної науки. Проблеми людяності, духовної чистоти, терпимості та поваги людей один до одного, що розкриваються педагогом у його багаточисленних працях, турбують сучасників. Різні навчальні заклади сьогодні перебувають у пошуку вирішення зазначених проблем. Не винятком у цьому плані є і робота Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Сьогодні є беззаперечним той факт, що країна як ніколи раніше потребує фахівців нової формації – не лише професіоналів у своїй галузі діяльності, а й в першу чергу активних, соціально свідомих громадян, здатних мислити різносторонньо, приймати важливі рішення та нести за них відповідальність, людей з високорозвиненою моральною складовою, толерантних та терпимих до оточуючого середовища. Підготовку таких фахівців взяв собі за правило Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Звісно, реалізувати таке завдання не просто, адже тут йдеться не лише про організацію навчального процесу, а й про виховний процес як константу усього студентського

життя, і навіть більше того, йдеться про органічне поєднання двох неподільних, взаємопов'язаних процесів – навчання та виховання. З цією метою в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини діє значна кількість науково-дослідних центрів, лабораторій, секцій, клубів, які дають можливість кожному студентові реалізувати свій науковий, творчий потенціал, розвиватися особистості всебічно, гармонійно у напрямку свого духовного потягу.

Так, зокрема в університеті склалася своєрідна система дослідження та впровадження в практику ідей педагога через діяльність науково-дослідної лабораторії «В. О. Сухомлинський і школа ХХІ століття». В університеті активно вивчається педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського в курсі «Історія педагогіки», читаються лекції «Видатний український педагог В. О. Сухомлинський», проводяться семінарські заняття у вигляді круглого столу, де обговорюються питання теорії педагогіки, розроблені В. О. Сухомлинським, розігруються педагогічні ситуації по типу «Я – Сухомлинський». Студенти, магістранти пишуть курсові, дипломні та магістерські роботи; проводяться конкурси, олімпіади, тижні педагогічної майстерності, присвячені педагогічній творчості В. О. Сухомлинського; проводяться конференції, семінари за участю соратників Василя Олександровича. На базі лабораторії здійснюються фундаментальні дослідження проблем розвитку ідей В. О. Сухомлинського у сучасній системі освіти. У центрі уваги дослідників лежить проблема нової школи, її вчителя, впровадження в роботу школи третього тисячоліття ідей видатного вітчизняного вченого Василя Олександровича Сухомлинського.

Значну увагу університет приділяє вихованню у студентської молоді толерантного ставлення до людей з особливими потребами. Крім того, що в університеті здійснюється підготовка спеціалістів за напрямками соціальна педагогіка, соціальна робота, корекційна робота, практична психологія, у 2010 році за ініціативи студентів на базі факультету соціальної та психологічної освіти було створено Студентську соціально-психологічну службу, яка є складовою частиною психологічної служби системи освіти України. Це є об'єднання студентів, які за покликом душі займаються

волонтерською діяльністю. Функціонування такої служби дає змогу реалізувати декілька завдань: по-перше, це один із аспектів професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів, соціальних працівників та практичних психологів шляхом залучення до добровільної діяльності; по-друге, участь студентів у діяльності служби має важливе виховне значення, адже волонтери працюють із людьми, що опинилися у складних життєвих обставинах, допомагають їм, підтримують, встановлюють над ними опіку, що, безсумнівно, сприяє розвитку морально-вольових якостей.

Студентська соціально-психологічна служба тісно співпрацює з уманськими територіальними органами освіти, з Управлінням праці та соціального захисту населення Уманської міської ради, Міжрегіональним обласним притулком для дітей м. Умані, дитячим реабілітаційним центром «Пелюстки довіри», Дитячим будинком змішаного та компенсуючого типу м. Умані, міським та районним Центрами соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, спільно з якими організуються соціально-виховні заходи.

Керівництво та діяльність служби здійснюється самими студентами під контролем викладачів. Численні подяки від громадян, закладів соціальної сфери, органів місцевої влади вкотре доводять ефективність та необхідність існування такого підрозділу. За час роботи служби було впроваджено близько 100 соціальних проектів та ініціатив, кожен із яких дав змогу студентам проявити гуманне ставлення до оточуючих, любов та повагу, чуйність та бажання допомогти, стати активним учасником громадського життя. Окремим напрямом діяльності студентів є їх співпраця із реабілітаційним центром «Пролісок», у якому перебувають діти з обмеженими фізичними можливостями. Ця співпраця уже стала доброю традицією. Сьогодні жодне свято у реабілітаційному центрі не минуло без участі наших волонтерів. На рахунок діяльності служби безліч освітніх, культурних заходів, що сприяють соціалізації, адаптації та реабілітації дітей з особливими потребами. Така робота озброює майбутніх спеціалістів глибокими теоретичними знаннями, міцними навичками та вміннями, необхідними для успішної роботи, виховує любов до своєї професії, захопленість, одержимість, готовність до подолання будь-

яких труднощів, безмежне прагнення творити, шукати, осмислювати та впроваджувати передові ідеї та кращий досвід, формує значущі особистісні якості, вміння розуміти, співпереживати, відчувати, і, найголовніше, любити людей, не залежно від їх соціального статусу, матеріального положення та ін. В. О. Сухомлинський у праці «Як виховати справжню людину» писав: «Найяскравіше людська краса виявляється, коли людина зайнята улюбленою діяльністю – зовнішній вигляд ніби освітлюється внутрішнім натхненням» [8, 415]. Для студентів-волонтерів їхня робота – це спосіб життя, вони з ентузіазмом беруться за кожну нову ідею, намагаються втілити її у життя і отримують ні з чим незрівняну нагороду – вдячність, повагу, любов, відчуття власної значимості.

Як писав В. О. Сухомлинський у своїй загальновідомій праці «Серце віддаю дітям»: «Що було найголовніше в моєму житті? Без вагань відповідаю: любов до дітей» [7, 7]. Сьогодні цей вислів став закономірністю у роботі студентів. Кожен з них без вагань може заявити, що завдяки Студентській соціально-психологічній службі вони навчилися мислити масштабно, бачити світ не лише довкола себе, а й те, що виходить за межі їхнього буденного життя, кожен із них вчиться товаришувати із людьми, які мають певні фізичні вади, їх розуміти, співіснувати з ними та поважати.

Позитивні результати діяльності Студентської соціально-психологічної служби, необхідність соціальної, медичної, психологічної та іншої підтримки людей з особливими потребами стали поштовхом до того, що, починаючи з 2014 року, розпочинає свою роботу новий структурний підрозділ університету – Центр соціальної та освітньої інтеграції осіб з особливими потребами.

На сьогоднішній день в Україні, за даними Урядового уповноваженого з прав інвалідів, налічується близько 2,8 млн осіб із вадами здоров'я. І з кожним роком їхня кількість збільшується. Тому діяльність такого центру це вимога часу. У нашій країні давно визнали факт існування людей з особливими потребами, визнали і те, що вони мають бути повноцінно інтегровані у суспільство, проте при формуванні державної соціальної політики надають пріоритетного значення «медичному», а не «соціальному» підходу до пробле-

ми, що позначається на змісті та якості заходів, спрямованих на зменшення негативних наслідків інвалідності. Центр соціальної та освітньої інтеграції осіб з особливими потребами дасть змогу змінити ставлення до цієї соціальної групи людей зі сприйняття їх як пацієнтів, що потребують лише опіки, і які не можуть долучатися до активного суспільного життя, на ставлення до них як до повноправних членів суспільства, що мають рівні права з іншими громадянами країни.

Права осіб з обмеженими можливостями на участь у житті суспільства і захист їх інтересів закріплено чинним законодавством та окремими підзаконними актами. Вони, у першу чергу, спрямовані на надання інвалідам рівних з іншими громадянами можливостей у реалізації соціальних, економічних, політичних та інших конституційних прав і свобод.

Відповідно до Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини до 2016 року» передбачається забезпечення дітей та молоді з особливими потребами якісними соціально-педагогічними та психологічними послугами навчальних закладів, у тому числі вищих, що сприятиме створенню умов для реалізації їхнього особистісного потенціалу [2]. Тому набуває актуальності соціально-педагогічна підтримка молоді з особливими потребами в процесі навчання в умовах вищого навчального закладу.

Підтримка навчання студентів з особливими потребами здійснюється в усіх розвинених країнах світу відповідно до Всесвітньої програми дій відносно інвалідів і Стандартних правил забезпечення рівних можливостей інвалідів. Загальновизнаним гарантом реалізації права на середню та вищу освіту молоді з інвалідністю є План дій Ради Європи на 2006–2015 роки щодо захисту прав людей з обмеженими можливостями, забезпечення їхньої повноцінної участі в житті суспільства. Реалізується план заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009–2015 роки – «Безбар'єрна Україна».

Метою створення і діяльності Центру соціальної та освітньої інтеграції осіб з особливими потребами є консолідація зусиль відповід-

них структурних підрозділів університету, залучених органів виконавчої влади та громадських організацій, спрямованих на соціально-педагогічну підтримку осіб з обмеженими можливостями щодо їх адаптації до студентського та педагогічного колективу, інтеграції у освітнє та соціальне середовище, на створення умов для саморозвитку та самореалізації, розвиток соціальної активності, автономності, відповідальності та мобільності осіб з особливими потребами.

Основними напрямками соціально-педагогічної роботи Центру соціальної та освітньої інтеграції осіб з особливими потребами є діагностика та корекція соціально-психологічного стану молоді; лікувально-оздоровча робота; соціально-побутове обстеження умов проживання студентів з інвалідністю; формування навичок соціальної компетентності; розвиток потенційних творчих можливостей студентів; профорієнтаційна робота з молодими інвалідами; організація культурно-дозвілєвої діяльності; соціально-педагогічна робота з батьками, родичами молодих інвалідів; консультаційні послуги для професорсько-викладацького складу щодо особливостей організації навчально-виховної роботи зі студентами-інвалідами.

Діяльність Центру соціальної та освітньої інтеграції осіб з особливими потребами дасть змогу створити науково-методичну базу соціально-педагогічної підтримки осіб з особливими потребами; проводити спільні з представниками органів державної влади, органів охорони здоров'я та громадських організацій соціально-педагогічні заходи, спрямовані на адаптацію та інтеграцію осіб з особливими потребами в освітнє та соціальне середовище; сприятиме висвітленню питань, пов'язаних з роботою Центру на сторінках регіональної періодики з метою привернення уваги до проблем інвалідів та залучення волонтерів.

Функціонування такого Центру без перебільшення має важливе значення для людей з особливими потребами. Адже студенти з інвалідністю отримують не лише рівні з іншими студентами університету можливості для здобуття освіти, професійної орієнтації, здійснення трудової діяльності, участі в суспільно-корисному житті, занять фізичною культурою і спортом, а й одержать нагоду повноцінно адаптуватися та соціалізуватися у соціумі.

Проблема толерантного ставлення один до одного є винятково актуальною для сучасного українського суспільства, яка пов'язана насамперед із необхідністю подолання внутрішньої роз'єднаності, у тому числі політичної, соціальної, релігійної. Нетерпимість є однією з першочергових глобальних проблем сучасного світу, тому серед пріоритетних напрямів організації навчально-виховного процесу Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини є реалізація принципів загальнолюдської моралі, формування усвідомлення взаємозв'язку свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, вміння міжособистісного спілкування, взаємодії не залежно від статі, віку, соціального стану людини.

Отже, усвідомлення соціальної рівності, досягнення взаєморозуміння неможливе без постійного розвитку внутрішньої духовної культури, бажання діяти гуманно, через утвердження моральних цінностей. По-сучасному звучать слова В. О. Сухомлинського: «...жити серед людей і для людей означає бачити себе очима громадянина, уміти оцінити себе з точки зору інтересів суспільства» [3, 414].

N. S. POBIRCHENKO
Uman

THE PROBLEM OF UPBRINGING OF THE FEELING OF HUMANITY IN THE ACTIVITY OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT IN THE LIGHT OF V. O. SUKHOMLYNSKYI'S PEDAGOGICAL HERITAGE

The article is devoted to the analysis of Sukhomlynskyi's views to the problem of righteous and intellectually rich personality upbringing, forming of child's love and respect to the surrounded society and the experience of upbringing tolerant attitude to the people with peculiar necessities of Uman State Pavlo Tychna Teacher Training University. The aim, the content and methods of Students' social and psychological service activity as the structural unit of the University are revealed. The content of activity of the newly-created Centre of social and educational integration of personalities with peculiar necessities is characterized. The expediency, necessity and efficiency of the activity of two mentioned structural units in the process of forming tolerance are grounded.

Key words: tolerance, humanism, humanity, V. O. Sukhomlynskyi, Students' social and psychological service, Centre of social and educational integration of personalities with peculiar necessities.

Н. С. ПОБИРЧЕНКО
г. Умань

ВОСПИТАНИЕ ЧУВСТВА ЧЕЛОВЕЧНОСТИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ В. А. СУХОМЛИНСКОГО

Статья посвящена анализу взглядов В. А. Сухомлинского на проблему воспитания высококравственной, духовно богатой личности, формирование у ребенка любви и уважения к окружающему обществу и опыту воспитания толерантного отношения к людям с особыми потребностями Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тычины. Раскрыты цели, содержание и методы деятельности Студенческой социально-психологической службы как структурного подразделения университета. Охарактеризованы содержание деятельности новосозданного Центра социальной и образовательной интеграции лиц с особыми потребностями. Обоснована целесообразность, необходимость и эффективность деятельности двух указанных структурных подразделений в процессе формирования толерантности.

Ключевые слова: толерантность, гуманизм, человечность В. А. Сухомлинский, Студенческая социально-психологическая служба, Центр социальной и образовательной интеграции лиц с особыми потребностями.

Стаття надійшла до редакції 05.08.2014

Список використаних джерел

1. Декларация принципов терпимости [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503.
2. Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>.
3. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 1. — С. 403—613.
4. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 3. — С. 283—582.
5. Сухомлинський В. О. Павлицька середня школа / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 4. — С. 7—390.
6. Сухомлинський В. О. Розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 5. — С. 122—139.
7. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 3. — С. 5—279.
8. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 149—416.